

TO‘LOVGA QOBILIYATSIZLIK ISHLARIDA SOG‘LOMLASHTIRISH TARTIB-TAOMILLARINI QO‘LLASH SAMARADORLIGINI OSHIRISHNING IQTISODIY-HUQUQIY MEXANIZMLARI

Soliyev Damirjon Nurmatovich

Buxoro Davlat Universiteti

“Marketing va menejment” kafedrası o‘qituvchisi

Annotatsiya. *Maqolada O‘zbekiston Respublikasida to‘lovga qobiliyatsizlik to‘g‘risidagi ishlarda sog‘lomashtirish (reabilitatsiya) tartib-taomillarini qo‘llash samaradorligi rasmiy statistik ma‘lumotlar asosida baholangan. Tahlil shuni ko‘rsatdiki, moliyaviy ahvoli og‘irlashgan 93 ming tadbirkorlik subyektidan atigi 10 mingtasiga nisbatan ish qo‘zg‘atilgan, so‘nggi besh yilda esa bor-yo‘g‘i 68 ta korxonaga sanatsiya taomili qo‘llanilib, ulardan faqat 7 tasining faoliyati tiklangan — ya‘ni sanatsiyaning muvaffaqiyat darajasi taxminan 10 foizni, sog‘lomashtirish taomilining umumiy ishlarga nisbati esa foizning ulushlarini tashkil etadi. Muammoning institutsional sabablari — erta aniqlash tizimining yo‘qligi, sud boshqaruvchilarini rag‘batlantirishdagi nomutanosiblik, jarayonlar shaffof emasligi — ochib berilgan. Shu bilan birga, maqolada sog‘lomashtirishni mutlaqlashtirishdan ogohlantiruvchi qarshi argument — istiqbolsiz korxonalarni sun‘iy ushlab turish "zombi-korxonalar" muammosini keltirib chiqarishi — ham ko‘rib chiqilgan.*

Kalit so‘zlar: *to‘lovga qobiliyatsizlik, bankrotlik, sog‘lomashtirish, sanatsiya, tashqi boshqaruv, sud boshqaruvchisi, kreditorlar talablarini qoplash darajasi, zombi-korxonalar, erta ogohlantirish tizimi, iqtisodiy-huquqiy mexanizm.*

Bozor iqtisodiyoti sharoitida xo‘jalik yurituvchi subyektlarning bir qismi moliyaviy inqirozga uchrashi muqarrar jarayondir. Samarali to‘lovga qobiliyatsizlik tizimining vazifasi, jahon amaliyotida e‘tirof etilganidek, ikki yoqlama: hayotga qodir korxonalarni saqlab qolish va tiklash hamda hayotga qodir bo‘lmagan korxonalarni imkon qadar tez va kam yo‘qotish bilan bozordan chiqarish. Demak, sog‘lomashtirish o‘z-o‘zidan maqsad emas — u faqat iqtisodiy jihatdan asosli bo‘lgan hollardagina qo‘llanishi lozim bo‘lgan vositadir. Biroq O‘zbekiston amaliyotida muammo teskari ko‘rinishda namoyon bo‘lmoqda: sog‘lomashtirish vositasi asosli hollarda ham deyarli ishlamayapti.

Rasmiy ma‘lumotlarga ko‘ra, mamlakatda moliyaviy ahvoli og‘irlashgan 93 ming tadbirkorlik subyektidan atigi 10 mingtasi bo‘yicha to‘lovga qobiliyatsizlik ishi qo‘zg‘atilgan; so‘nggi besh yilda bor-yo‘g‘i 68 ta korxonaga sanatsiya taomili qo‘llanilgan bo‘lib, shulardan faqat 7 tasining faoliyati tiklangan. Bu raqamlar ikki xulosaga olib keladi: birinchidan, inqirozdagi subyektlarning 89 foizga yaqini umuman huquqiy jarayondan tashqarida qolmoqda; ikkinchidan, jarayonga kirgan ishlarda ham reabilitatsiya taomili istisno tariqasida (yiliga o‘rtacha 13–14 ta ish) qo‘llanilib, uning muvaffaqiyat darajasi taxminan 10 foizni tashkil etadi. Taqqoslash uchun: Jahon banki metodologiyasi bo‘yicha rivojlangan mamlakatlarda to‘lovga qobiliyatsizlik ishlarining sezilarli qismi qayta tashkil etish bilan yakunlanadi va kreditorlar talablarini qoplash darajasi ancha yuqori.

Tadqiqotning maqsadi — sog‘lomlashtirish tartib-taomillari samaradorligi pastligining institutsional-iqtisodiy sabablarini aniqlash va uni oshirishning ilmiy asoslangan iqtisodiy-huquqiy mexanizmlarini taklif etishdan iborat. Tadqiqot metodologiyasi tizimli-tuzilmaviy tahlil, statistik tahlil, qiyosiy-huquqiy usul (AQSh, Germaniya va UNCITRAL namunaviy yondashuvlari bilan taqqoslash) hamda institutsional iqtisodiyot nazariyasining "prinsipal-agent" modelidan foydalanishga asoslanadi. Maqolaning ilmiy yangiligi sifatida sog‘lomlashtirishni qo‘llashning iqtisodiy asoslilik mezoni (tanlov testi), sud boshqaruvchisi haqini natijaga bog‘lashning aniq formulasi va erta bashoratlash modelini milliy ma’lumotlarda kalibrlash zarurati asoslanganini ko‘rsatish mumkin.

To‘lovga qobiliyatsizlik institutining iqtisodiy samaradorligi xorijiy adabiyotda chuqur o‘rganilgan. E.Altman korporativ bankrotlikni moliyaviy koeffitsiyentlar asosida bashoratlashning diskriminant modelini taklif etib, keyinchalik uni fond bozorida kotirovka qilinmaydigan va rivojlanayotgan bozor korxonalarini uchun moslashtirgan (Z"-model). S.Djankov va hammualliflar 88 mamlakat misolida qarz undirish samaradorligi institutlar sifatiga bog‘liqligini empirik isbotlagan. OECD tadqiqotchilari M.Adalet MakGouan va boshqalar esa samarasiz bankrotlik rejimlari "zombi-korxonalar" — iqtisodiy jihatdan o‘lik, lekin sun‘iy ushlab turilayotgan subyektlar ulushini oshirib, unumdorlik o‘lishini sekinlashtirishini ko‘rsatgan. Xalqaro standartlar darajasida UNCITRAL qonunchilik bo‘yicha qo‘llanmasi va Jahon bankining samarali to‘lovga qobiliyatsizlik rejimlari tamoyillari reabilitatsiya va tugatish o‘rtasidagi muvozanat mezonlarini belgilab bergan.

Milliy adabiyotda mazkur institut asosan huquqiy jihatdan — yangi qonunning konseptual yangiliklari, jismoniy shaxslar bankrotligi, banklar to‘lovga qobiliyatsizligining o‘ziga xosligi nuqtayi nazaridan yoritilgan bo‘lib, sog‘lomlashtirish taomillarining iqtisodiy samaradorligini rasmiy statistika asosida baholash va uni oshirish mexanizmlarini miqdoriy asoslash masalalari yetarlicha tadqiq etilmagan. Mazkur maqola aynan shu bo‘shliqni to‘ldirishga qaratilgan.

Maqolada "iqtisodiy-huquqiy mexanizm" deganda huquqiy normalar orqali mustahkamlangan, jarayon ishtirokchilarining iqtisodiy manfaatlari va xulq-atvor rag‘batlarini muayyan ijtimoiy foydali natijaga (mazkur holda — hayotga qodir korxonani tiklashga) yo‘naltiruvchi vositalar majmui tushuniladi. Bunday yondashuv huquqiy normani o‘z-o‘zidan yetarli deb emas, balki u yaratadigan rag‘batlar tizimi orqali baholashni taqozo etadi.

O‘zbekistonda sohani tartibga solish uch bosqichni bosib o‘tdi: 1994-yilda qabul qilingan "Bankrotlik to‘g‘risida"gi Qonun 1998 va 2003-yillarda yangi tahrirlarda qabul qilindi, 2022-yil 12-aprelda esa uning o‘rnini "To‘lovga qobiliyatsizlik to‘g‘risida"gi O‘RQ-763-son Qonun egalladi. Yangi Qonun reabilitatsion taomillar (sudgacha sanatsiya, sud sanatsiyasi, tashqi boshqaruv, kelishuv bitimi) va tugatuvchi taomil (tugatish ish yuritishi)ni ajratib, qarzdor va kreditorlarga ishni ko‘rishning har qanday bosqichida kelishuv bitimi tuzish huquqini berdi hamda sud boshqaruvchilarining subsidiar javobgarligini joriy etdi. 2024-yil 21-fevraldagi O‘RQ-911-son Qonun bilan 7 ta kodeks va 18 ta qonun yangi institutga muvofiq lashtirildi. Shunday qilib, normativ baza zamonaviy talablarga yaqinlashtirildi; muammo esa, quyida ko‘rsatilganidek, normalarning amal qilish mexanizmida saqlanib qolmoqda.

Yuqorida keltirilgan rasmiy statistikani institutsional jihatdan tahlil qilamiz. Birinchi ko‘rsatkich — qamrov muammosi: 93 ming nochor subyektdan faqat 10 mingtasining jarayonga kirgani (10,8 foiz) shuni anglatadiki, inqiroz holatlari tizimli ravishda kech aniqlanmoqda yoki umuman rasmiylashtirilmayapti. Qolgan qariyb 83 ming subyekt "kulrang zona"da: ular na sog‘lomlashtirilmogda, na tartibli tugatilmoqda. Bu holat ikki tomonlama zarar keltiradi — kreditorlar qarzlarni undira olmaydi, resurslar (mehnat, kapital, yer) samarasiz band bo‘lib turadi. Aynan shu hodisa OECD adabiyotida "zombi-korxonalar" muammosi sifatida ta’riflanadi va unumdorlikka salbiy ta’siri empirik isbotlangan.

Ikkinchi ko‘rsatkich — rehabilitatsiya taomilining marginal qo‘llanilishi: besh yilda 68 ta sanatsiya, yiliga o‘rtacha 13–14 ta. Yiliga minglab ish qo‘zg‘atilayotgan tizimda bu — foizning ulushlari demakdir. Uchinchi ko‘rsatkich — muvaffaqiyat darajasi: 68 tadan 7 tasi tiklangan ($\approx 10\%$). Bu raqam sanatsiyaning o‘zi sifatida o‘tkazilayotganini ko‘rsatadi: taomil ko‘pincha real tiklash rejasisiz, kech bosqichda, shunchaki muddatni cho‘zish vositasi sifatida qo‘llanilmoqda. Rasmiy tahlilda ham sud boshqaruvchilari faoliyatida ish yuritish muddatlarining buzilishi, asossiz xulosalar berilishi, haq to‘lash tizimidagi bo‘shliqlar malakali mutaxassislarini jalb qilishga to‘sqinlik qilayotgani va ayrim hollarda ishlarni sun‘iy cho‘zishga sabab bo‘layotgani qayd etilgan.

Ushbu holatning nazariy izohi prinsipal–agent modelida yotadi: kreditorlar va jamiyat (prinsipal) korxonaga qiymatini maksimal saqlashdan manfaatdor, boshqaruvchi (agent) esa o‘z daromadini maksimallashtirishdan. Haq to‘lash jarayon davomiyligiga va mol-mulk sotuviga bog‘langan tizimda agentning ratsional strategiyasi — tugatishni tanlash va uni cho‘zishdir. Demak, muammo boshqaruvchilarning "vijdonsizligi"da emas, rag‘batlar arxitekturasi noto‘g‘ri qurilganida.

Ilmiy xolislik talabiga ko‘ra ta’kidlash zarurki, sog‘lomlashtirish ko‘rsatkichlarini ma’muriy yo‘l bilan "oshirish"ga urinish xavfli bo‘lar edi. Faoliyat yuritayotgan korxonaning yaxlit qiymati (going concern value) tugatish qiymatidan yuqori bo‘ladi degan qoida faqat biznes-model hayotga qodir bo‘lgandagina amal qiladi. Texnologik jihatdan tubdan eskirgan, bozori yo‘qolgan, boshqaruvi izdan chiqqan korxonaga uchun tez va shaffof tugatish — aktivlarni samaraliroq egalarga qayta taqsimlovchi eng to‘g‘ri iqtisodiy yechimdir. Shu sababli quyida taklif etiladigan mexanizmlarning maqsadi sanatsiya sonini sun‘iy ko‘paytirish emas, balki tanlov sifatini ta’minlashdir: hayotga qodir korxonaga o‘z vaqtida aniqlanib tiklansin, qodir bo‘lmagani esa tez tugatilsin. Samaradorlikning to‘g‘ri o‘lchovi — sanatsiyalar soni emas, kreditorlar talablarining qoplanish darajasi va jarayon muddati.

Samaradorlikni oshirishning iqtisodiy-huquqiy mexanizmlari

1. Ikki bosqichli tanlov mexanizmi va erta ogohlantirish tizimi. Birinchi bosqichda korxonalarining soliq va moliyaviy hisobotlari asosida avtomatlashtirilgan skrining o‘tkaziladi. Bashoratlash vositasi sifatida Altmanning kotirovka qilinmaydigan va rivojlanayotgan bozor korxonalarini uchun mo‘ljallangan Z"-modeli asos qilib olinishi mumkin, biroq uni to‘g‘ridan-to‘g‘ri ko‘chirish metodologik xato bo‘ladi: model koeffitsiyentlari O‘zbekiston korxonalarining 2018–2025-yillardagi haqiqiy ma’lumotlari (tiklangan va tugatilgan korxonalar tanlamasi) asosida qayta kalibrlanishi, sohaviy xususiyatlar hisobga olinishi lozim. Ikkinchi bosqichda xavf aniqlangan subyektga nisbatan iqtisodiy asoslilik testi qo‘llaniladi:

agar mustaqil baholash bo‘yicha korxonaning faoliyat yurituvchi biznes sifatidagi prognoz qiymati tugatish qiymatidan yuqori bo‘lsa — sog‘lomlashtirish; aks holda — soddalashtirilgan tezkor tugatish. Ushbu test natijasi sanatsiya rejasining majburiy elementi sifatida qonunchilikda mustahkamlanishi taklif etiladi.

2. Sud boshqaruvchisi haqining natijaga bog‘liq formulasi. Haq to‘lashni $H = B + k_1 \times Q + k_2 \times T$ ko‘rinishida belgilash taklif etiladi, bunda B — bazaviy (kafolatlangan) qism; Q — kreditorlar talablarining haqiqatda qoplangan summasi (k_1 — undan foiz ulush, masalan 3–5 %); T — sanatsiya rejasida belgilangan muddatdan oldin yakunlangan har bir oy uchun rag‘bat koeffitsiyenti. Bunday tuzilma agent manfaatini prinsipal manfaati bilan bevosita bog‘laydi: boshqaruvchi qancha ko‘p qoplasa va qancha tez ishlasa, shuncha ko‘p oladi; jarayonni cho‘zish esa unga zarar keltiradi. Davlat darajasida haqni bazaviy va natijaga bog‘liq qismlarga ajratish yo‘nalishi tanlangani mazkur taklifning hayotiyeligini tasdiqlaydi, biroq qonun osti hujjatlarida aynan qoplash darajasi va muddatga bog‘langan shaffof formula belgilanishi hal qiluvchi ahamiyatga ega.

3. Yagona elektron platforma va shaffof savdolar. Ariza berishdan tartib-taomil yakunigacha barcha bosqichlarni, kreditorlar reyestri, boshqaruvchilar reytingi va mol-mulk auksionlarini yagona elektron platformaga o‘tkazish jarayon muddatini qisqartiradi va aktivlarning real bozor narxida sotilishini ta‘minlaydi. Iqtisodiy nuqtayi nazardan elektron auksionning asosiy samarasi — ishtirokchilar doirasining kengayishi hisobiga raqobat kuchayishi va sotuv narxining tugatish qiymatiga emas, bozor qiymatiga yaqinlashishidir; bu esa bevosita kreditorlar talablarining qoplanish darajasini oshiradi.

4. Sanatsiya davridagi yangi moliyalashtirishni himoyalash. Inqirozdagi korxonaga kredit berish yuqori xavfli bo‘lgani bois, sanatsiya davrida jalb etilgan yangi moliyalashtirishga navbatdan tashqari qanoatlantirilish maqomini berish zarur. AQShning 11-bobidagi "debtor-in-possession financing" va Germaniyaning 2021-yildan amal qilayotgan StaRUG qonunidagi sudgacha restrukturizatsiya modeli aynan shu himoya tufayli xususiy kapitalni sog‘lomlashtirishga jalb eta olganini ko‘rsatadi. O‘zbekiston sharoitida bu mexanizm davlat ko‘magidagi sudgacha sanatsiya vositalari — soliq va kredit to‘lovlarini kechiktirish, qarzlarni sotib olish, qayta ixtisoslashtirish bilan uyg‘unlashtirilishi mumkin.

5. Kreditorlar manfaatini himoyalovchi mezon. Sanatsiya rejasi yoki kelishuv bitimini tasdiqlashda har bir kreditor tugatishda oladiganidan kam olmasligi kafolati ("best interest of creditors test") qonunchilikda aniq ifodalanishi lozim. Bu mezon kreditorlarni sanatsiyaga rozilik berishga iqtisodiy jihatdan manfaatdor qiladi va ayni paytda sog‘lomlashtirish niqobi ostida kreditorlar hisobidan muddat cho‘zishning oldini oladi.

6. Sud amaliyotini bir xillashtirish va ekspertiza metodikasi. To‘lovga qobiliyatsizlik ishlari bo‘yicha sudylar ixtisoslashuvini chuqurlashtirish, Oliy sud plenumining qo‘llash amaliyotiga oid qarorini qabul qilish hamda qasddan va soxta to‘lovga qobiliyatsizlikni aniqlashning moliyaviy-iqtisodiy ekspertiza metodikasini tasdiqlash zarur. Rasmiy tahlilda soxta bankrotlik alomatlarini o‘z vaqtida o‘rganish mexanizmi yetarli emasligi alohida qayd etilgan.

Tadqiqot quyidagi asosiy xulosalarga olib keldi. Birinchidan, rasmiy statistika sog‘lomlashtirish institutining amalda marginal holatda ekanini miqdoriy tasdiqlaydi: nochor

subyektlarning 10 foizdan ortig‘igina jarayonga kirmoqda, sanatsiya yiliga o‘rtacha 13–14 ta ishda qo‘llanilmoqda va faqat har o‘ninchisi muvaffaqiyat bilan yakunlanmoqda. Ikkinchidan, buning tub sababi normalarning yetishmasligida emas, rag‘batlar arxitekturasida: inqiroz kech aniqlanadi, boshqaruvchi tugatishdan manfaatdor, jarayon shaffof emas. Uchinchidan, islohotning maqsadi sanatsiyalar sonini emas, tanlov sifatini va kreditorlar talablarining qoplanish darajasini oshirish bo‘lishi kerak — aks holda zombi-korxonalar muammosi yuzaga keladi.

Shu asosda taklif etiladi: (1) milliy ma’lumotlarda kalibrlangan bashoratlash modeliga asoslangan erta ogohlantirish tizimi va iqtisodiy asoslilik testini joriy etish; (2) sud boshqaruvchisi haqini qoplash darajasi va muddatga bog‘lovchi shaffof formulani qonun osti hujjatida mustahkamlash; (3) yagona elektron platforma va elektron auksionlarni to‘liq ishga tushirish; (4) sanatsiya davridagi yangi moliyalashtirishga ustuvor maqom berish; (5) "best interest of creditors" mezonini qonunchilikda aniq ifodalash; (6) Oliy sud plenumi qarori va ekspertiza metodikasini qabul qilish. Ushbu mexanizmlar samaradorligini baholashning kelgusi mezoni sifatida ikki ko‘rsatkich monitoringini yo‘lga qo‘yish taklif etiladi: kreditorlar talablarining o‘rtacha qoplanish darajasi va ishni yuritishning o‘rtacha muddati. Kelgusi tadqiqotlar yo‘nalishi sifatida 2026-yilda tashkil etilgan To‘lovga qobiliyatsizlik ishlari agentligi faoliyatining dastlabki natijalarini empirik baholashni ko‘rsatish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. O‘zbekiston Respublikasining "To‘lovga qobiliyatsizlik to‘g‘risida"gi Qonuni. 2022-yil 12-aprel, O‘RQ-763-son // Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi: lex.uz/docs/-5957612.

2. "To‘lovga qobiliyatsizlik to‘g‘risida"gi O‘zbekiston Respublikasi Qonuni qabul qilinganligi munosabati bilan O‘zbekiston Respublikasining ayrim qonun hujjatlariga o‘zgartirish va qo‘shimchalar kiritish haqida"gi Qonun. 2024-yil 21-fevral, O‘RQ-911-son // lex.uz/docs/-6809366.

3. To‘lovga qobiliyatsizlik institutini takomillashtirish va moliyaviy ahvoli og‘ir tadbirkorlik subyektlarini sog‘lomlashtirish bo‘yicha yangi yondashuvlar yuzasidan taqdimot materiallari. 2026-yil 3-aprel // O‘zbekiston Respublikasi Hukumat portali: gov.uz/oz/news/view/150153.

4. Tadbirkorlarni bankrotlikdan qutqarish: O‘zbekiston to‘lovga qobiliyatsizlik tizimini qanday yaxshilamoqchi? 2026-yil 3-aprel // Spot.uz: spot.uz/oz/2026/04/03/insolvency-agency.

5. UNCITRAL Legislative Guide on Insolvency Law. — New York: United Nations, 2005.

6. World Bank. Principles for Effective Insolvency and Creditor/Debtor Regimes. — Washington, D.C.: World Bank Group, 2021.

7. Altman E.I. Financial Ratios, Discriminant Analysis and the Prediction of Corporate Bankruptcy // The Journal of Finance. — 1968. — Vol. 23, No. 4. — P. 589–609.

8. Altman E.I. Corporate Financial Distress and Bankruptcy. 2nd ed. — New York: John Wiley & Sons, 1993 (Z"-score model for private and emerging market firms).

9. Djankov S., Hart O., McLiesh C., Shleifer A. Debt Enforcement around the World // Journal of Political Economy. — 2008. — Vol. 116, No. 6. — P. 1105–1149.

10. Adalet McGowan M., Andrews D., Millot V. The Walking Dead? Zombie Firms and Productivity Performance in OECD Countries // OECD Economics Department Working Papers. — 2017. — No. 1372.